

Oud-Utrecht

VERENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

Redactie: H. de Jong, Aurorastraat 26, Utrecht

*Administratie: Ir. C. L. Temminck Groll, secr. der vereniging,
Vijverlaan 25, Driebergen*

Gironummer penningmeester Oud-Utrecht: 575520

TWEE EN DERTIGSTE JAARGANG / NUMMER 5 / MEI 1959

EXCURSIE NAAR SINGELS EN GRACHTEN

Het bestuur van de vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het deelnemen aan een excursie door de singels en grachten van Utrecht, met rondvaartboten. Deze excursie wordt gehouden op *zaterdag 6 juni*. Vertrek 's middags om 2 uur van de aanlegsteiger bij de Jaarbeurs, Rijnkade.

De vaart gaat niet alleen door de singels en de Oude Gracht, maar ook door de Nieuwe Gracht. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van een punter, zodat alle deelnemers tijdens de excursie een keer van boot moeten verwisselen. De punter zal het traject Nieuwe Gracht drie keer varen. Gezien de beperkte plaatsruimte in dit vaartuig kunnen in totaal slechts 84 personen aan de excursie deelnemen.

Men kan de kaarten als gewoonlijk afhalen bij de Ned. Handel Maatschappij, Janskerkhof 12, Utrecht, à f 1,25 per persoon. De kaarten kunnen ook schriftelijk besteld worden door overschrijving van het verschuldigde bedrag op giro 575520 ten name van penningmeester Oud-Utrecht.

Namens het bestuur:

Ir. J. D. M. BARDET, *voorzitter,*

Ir. C. L. TEMMINCK GROLL, *secretaris.*

BINNENSTAD EN SINGELS

Naar aanleiding van het verkeersplan-Feuchtinger treft men in dit nummer een tweetal artikelen aan over vroegere plannen inzake de binnenstad en de singels van Utrecht.

Drs. P. Singelenberg van het Kunsthistorisch Instituut, die bezig is met een dissertatie over Berlage, vergelijkt het oude plan van Berlage met het plan-Feuchtinger.

Jhr. H. W. M. van der Wyck vertelt de historie van het plan-Zocher tot aanleg van plantsoenen ter plaatse van de vroegere stadswallen.

Door de benoeming van mr. N. B. ten Bokkel Huinink tot burge-meester van Borculo heeft de vereniging Oud-Utrecht een ijverig en toegewijd secretaris verloren. Voor degenen, die de jaarvergadering van Oud-Utrecht op 24 april niet hebben bijgewoond, is het goed om er aan te herinneren, dat de voorzitter ir. Bardet met grote waardering over de afgetreden secretaris heeft gesproken.

Toen de heer Ten Bokkel Huinink in 1953 het secretariaat aanvaardde, deed hij dit met groot enthousiasme. Dit is op zichzelf niets bijzonders, want van iemand die zich voor een bestuursfunctie beschikbaar stelt, mag men verwachten, dat hij zich aan zo'n functie metterdaad wijden zal. Dat na enige tijd het nieuwe er een beetje afgaat en de geestdrift een tikje verflauwt, ligt voor de hand. Goede werkers worden trouwens vrij spoedig ook door andere organisaties opgemerkt en ingeschakeld. Maar wanneer men na zes jaar nog met onverminderd elan aan dezelfde taak werkt, dan is dit voor de vereniging, die men dient, van grote waarde. Vooral omdat een secretariaat nu eenmaal de nodige rompslomp meebrengt: tamelijk ondankbaar werk, dat toch gedaan moet worden.

De heer Ten Bokkel Huinink heeft als secretaris de vereniging goede diensten bewezen. De werving van nieuwe leden nam hij krachtig ter hand en waar hij kon propageerde hij het streven van Oud-Utrecht.

Bovendien lette hij scherp op wat er op oudheidkundig gebied in stad en provincie voorviel. Zijn uitvoerige jaarverslagen leggen daar getuigenis van af. Door zijn werkzaamheid bij de provinciale griffie, hetgeen meebracht dat hij geregeld de provincie doorkruiste, was de heer Ten Bokkel Huinink in staat om op de hoogte te blijven met de zaken, waarvoor hij zich als bestuurslid van Oud-Utrecht interesseerde.

Wijzelf missen hem al vele weken. Meestal wipte hij 's maandags in het middaguur even aan om over plannen te praten, die bij hem waren opgekomen en om het oudheidkundig nieuws door te geven. Toen hij indertijd in het bestuur de gedachte opperde om het maandblad weer van een omslag te voorzien, stelde hij zich ook aanstonds beschikbaar voor de werving van advertenties.

De laatste maanden van zijn secretariaat vielen samen met zijn werkzaamheid voor het comité Binnenstad en Singels, dat hem ook als secretaris had aangetrokken. De heer Ten Bokkel Huinink, die al genoeg te doen had, aarzelde niet om ook dit er nog bij te nemen. De aanslag op het historisch stadsschoon van Utrecht zat hem dwars en hij wilde er graag zijn deel aan bijdragen om dit gevaar te keren.

De gemeente Borculo is slechts geluk te wensen met deze burge-meester, van wie men terecht verwachten kan, dat hij dit ambt met hart en ziel zal vervullen. Oud-Utrecht denkt met dankbaarheid aan hem terug.

de J.

De vereniging Oud-Utrecht was zo gelukkig, om terstond na het plotselinge aftreden van mr. Ten Bokkel Huinink iemand te vinden, die het secretariaat op zich wilde nemen. In de jaarvergadering als zodanig gekozen, nam de heer Temminck Groll aanstonds zijn benoeming aan.

Voor de leden van Oud-Utrecht is de nieuwe secretaris geen vreemde. Al langer dan een jaar publiceert hij artikelen in het maandblad over vondsten en restauraties in Utrecht, een rubriek die zeer gewaardeerd wordt. Er zijn dus goede verwachtingen.

Men wil er wel op letten, dat het secretariaat en de administratie van het maandblad een ander adres gekregen heeft: Vijverlaan 25, Driebergen.

de J.

BERLAGE EN FEUCHTINGER

*De stad is tenslotte de synthese van alle kunst,
en dus van het kunstwerk in opperste openbaring.*
BERLAGE

Utrecht kon het plan van uitbreiding, dat bij het ingaan van de woningwet van 1901 van gemeenten met meer dan 10.000 inwoners geëist werd, door omvangrijke problemen niet in korte tijd tot stand brengen. De definitieve vestiging van verschillende onderdelen der spoorwegen, de loop van enige kanalen, de reeds ter sprake komende opheffing van de fortelinies en de gewenste grenswijzigingen behoeften de medewerking van gezaghebbende instanties, waarbij de wederzijdse belangen op tijdrovende wijze tegen elkaar afgewogen dienden te worden.

Hoewel een bevredigende oplossing van deze punten uitbleef, gaven B. en W., na het overwinnen van enige andere moeilijkheden, in 1918 aan de nieuwe directeur van Gemeentewerken, ir. L. N. Holsboer, opdracht om met de bouwmeester dr. H. P. Berlage een uitbreidingsplan te vervaardigen. Het lag voor de hand, dat de beroemde Berlage, die zich sinds het begin van deze eeuw ook als een succesvol stedenbouwkundige had doen kennen, tot adviseur benoemd werd. Zijn plannen voor Amsterdam-Zuid zijn de grondslag geweest voor een ontwikkeling, die één der belangrijkste in de twintigste-eeuwse stedenbouw is. Zijn ontwerpen voor 's Gravenhage, Purmerend, Utrecht en Rotterdam hebben eveneens een plaats in de geschiedenis der nederlandse bouwkunst gekregen, omdat zij bevrijdden van vele aanvechtbare overgeleverde zienswijzen.

Het utrechtse uitbreidingsplan werd met een uitvoerige toelich-

ting ¹⁾ op 6 oktober 1920 ingediend. Het is aantrekkelijk om uit Berlage's beschrijving te lichten, wat zich tot een vergelijking met het kortgeleden ingediende plan van Feuchtinger leent. Dit is niet zo eenvoudig, omdat beide plannen ongelijksoortig zijn. Berlage zocht een oplossing voor het gehele fijn gelede stedelijke organisme, waarin hij in overeenstemming met zijn maatschappelijke idealen de gemeenschap kon dienen. De verkeersdeskundige Feuchtinger trachtte de door de beweging ontstane chaos op te lossen. Dit geïsoleerde streven zou tot ongewenste verschijnselen leiden, die Utrecht zouden aantasten als een overdreven eenzijdige functie het gehele menselijke lichaam, waarbij het hart de zwaarste lasten draagt.

Niettemin zijn er in beide plannen twee overeenkomstige algemene strekkingen: hoe dient het toe- en doorstromende verkeer verwerkt te worden en wat mag er gedaan worden met de oude, binnen de singels gelegen stad?

Door alleen hierop in te gaan wordt Berlage een zekere mate van onrecht aangedaan, omdat aan zijn behandeling van het gehele fenomeen Stad niet voldoende aandacht geschonken wordt.

Helaas staat de mij toegedachte ruimte niet toe zijn esthetische, economische en sociale transformatie van Utrecht te bespreken.

Verkeer

Er blijft evenwel voldoende over om Berlage's gaven te leren kennen. In de eerste plaats is het boeiend om van zijn mening over het verkeer in de toekomst kennis te nemen. Zij, die zich het beperkte gebruik van de automobielen rond 1920 herinneren, zullen getroffen worden door het profetische:

„Bedriegen de voortekenen niet, dan zal in het verkeer eene geweldige ommekeer plaats vinden en zal het vervoer per auto hoofdzakelijk het rijverkeer beheerschen.”

Berlage heeft de wegbreedten op deze prognose gebaseerd. Hij vraagt van de hoofdwegen 6 m voor „snel automobieler verkeer”, 10 m voor „trams, rij- en andere voertuigen”, 10 m voor trottoirs en 5 m voor „bij gebouwen stilstaande voertuigen” (het woord „parkeren” moest nog ingevoerd worden) of voor vluchtheuvels in de straat. Met de totale breedte van ongeveer 30 m moest hier en daar geschipperd worden, maar voor de twee z.g. rondwegen, die straks ter sprake komen, werd een totale breedte van 40 m noodzakelijk geacht.

Het inzicht in de komende ontwikkeling van stad en verkeer leidde tot het ontwerpen van twee ringvormige wegen, die concentrisch rond het hart van Utrecht gelegd dienden te worden ²⁾. Het van buiten de stad komende verkeer zou hier opgevangen worden en, voor zover

1) *Toelichting Ontwerp Uitbreidingsplan van de Gemeente Utrecht*, 1920, uitgebracht door ir. L. N. Holsboer en dr. H. P. Berlage met een inleiding van B. en W.

2) Het herziene uitbreidingsplan werd in 1924 aanschouwelijk gemaakt in een instructieve en fraai uitgevoerde, gekleurde steendruk.

het in feite doorstromend was, zou het buiten de binnenstad op een rondweg snel kunnen bewegen en verdwijnen. Deze grote ringen gaven terzelfdertijd mede door de radiale wegen een organisch verband tussen de onderdelen van de gemeente.

De het dichtst bij het centrum liggende ring omvat vrijwel de gehele toen bestaande stad en de voorgestelde uitbreidingen in zuid-oostelijke, westelijke en noordelijke richtingen. Deze rondweg werd door aangepaste bestaande en nieuwe wegen met het centrum verbonden gedacht en wel dusdanig, dat de afstand tot de singels gemiddeld één tot twee kilometers zou bedragen. Het oostelijke deel zou als singel aangelegd dienen te worden,

„waardoor een aangename afwisseling in den aanleg van de aan den singel grenzende stadswijken bereikt kan worden; een zoo lange en breede steeds rondlopende weg, zonder groen of water, is anders te eentonig.”

De tweede rondweg, gemiddeld 1000 m uit de eerste aangegeven, werd vrijwel geheel in de weilanden rond de stad geprojecteerd om reeds vóór de bebouwing in het verband tussen de stadsdelen te voorzien. Hierbij werd dus gerekend op ruimere gemeentegrenzen.

Singels

De utrechtse singels komen er bij Berlage en Holsboer ongerept af. Uit het hierboven gegeven citaat zou aangenomen kunnen worden, dat zij een dergelijk element slechts ter veraangenaming in het stadsbeeld wensen. Voor afwisseling, rust en esthetische behoeften zijn water en vegetatie inderdaad belangrijk. Zij hebben evenwel ook een biologische functie, waarop sinds tientallen jaren in toenemende mate de nadruk wordt gelegd. De erudiete Berlage moet hiervan ongetwijfeld op de hoogte zijn geweest. Aanstonds komen wij, bij de bespreking van Feuchtingers voorstel om in Utrecht tot singeldemping over te gaan, op dit onderwerp terug.

Binnenstad

Het zou te ver voeren om Berlage's oplossing voor de binnenstad te analyseren. Hij stelde eveneens belangrijke doorbraken in noord en zuid voor, die slechts zeer ten dele en dus met een oneigenlijk resultaat tot stand zijn gekomen. De Lange Viestraat en de Potterstraat zijn, in haar huidige gedaanten, de voornaamste uitkomsten van deze vroegere voorstellen.

De door hem ontworpen verbredingen wenst hij voorzichtig uitgevoerd te zien. Het scheppen van geheel nieuwe straten, te verkrijgen door in het lichaam van de oude stad te kerven, acht hij uit den boze, omdat dit meestal onaangename verrassingen ten gevolge heeft.

De kunstenaar Berlage kan niet nalaten de stad te hervormen. De Neude dient het hart van het hart te worden. Het plein moet aanzienlijk vergroot worden, evenals de erop uitkomende straten.

Een nieuw raadhuis en een nieuw postkantoor, dat uitgevoerd is,

zullen het omzomen en de Utrechter zal het gaan zien, zoals de Amsterdammer de Dam en de Hagenaar het Plein.

Een ander voorstel hield het amoveren van de huizen tussen Lijnmarkt-Choorstraat en Oude Gracht in. Het kruispunt met de Zadelstraat zou hierdoor verbeterd, de werven langs de gracht hersteld en het uitzicht naar de Stadhuisbrug verfraaid kunnen worden. De toelichting tracht dit uitvoerig te rechtvaardigen, maar B. en W. delen in 1924, als het gewijzigde plan aangenomen wordt, de gemeenteraad laconiek mee, dat zij na ampele overweging het voorstel om deze nijvere winkelbuurt te slopen niet overnemen en dat zij dit stadsdeel wel karakteristiek achten³⁾.

Waar de adviseur-stedebouwkundige in de oude stad als scheppend bouwmeester denkt, reageren B. en W. met behoedzaamheid.

Feuchtinger

Laat ons zien, wat er van Berlage's ideeën in Feuchtingers opzet bleef naklinken.

De eerste rondweg, die evenals de tweede in 1924 werd goedgekeurd, is in beginsel gehandhaafd. De uitvoering, vertraagd door lang uitgebleven grenswijzigingen, de economische crisis van de jaren '30 en de tweede wereldoorlog, is overigens ten dele reeds tot stand gekomen. In het westen en noorden zijn het de Joseph Haydnlaan, de Lessinglaan, de Spinozaweg, de Thomas à Kempisweg, de Cartesiusweg, de St. Josephlaan, de Marnixlaan en de Kardinaal De Jongweg.

Ten opzichte van elkaar is de uitwerking van deze onderdelen op het ogenblik nog niet geheel uniform, maar de beschikbare ruimte en de bedoelingen staan een homogene samenvoeging niet in de weg. In het oosten en zuiden zijn de rijksweg 22 (Laan van Minsweerd), de 't Goylaan, de Socrateslaan en de Overste Den Oudenlaan tot stand gekomen. Dit circuit zal, hoe de beslissing ook moge vallen, eens voltooid zijn. Feuchtinger heeft in het noorden een noordelijker gelegen afsluiting ontworpen, die — zoals we straks zullen zien — een bezwaar heeft.

Feuchtingers tweede rondweg heeft in beginsel dezelfde bedoeling als die van Berlage. Hij maakt hierbij evenwel gebruik van de bestaande en ontworpen rijkswegen ten westen, zuiden en oosten van de stad, wat een ongelukkig voorstel is, omdat dergelijke wegen nooit op het stadsverkeer betrokken kunnen worden. Men zal Berlage's grote rondweg in beginsel moeten handhaven, zelfs al zou hij ten dele evenwijdig met de rijkswegen lopen, omdat de rondweg uit de aard van zijn functie meer contacten met de stad moet hebben dan de rijkswegen ooit zullen kunnen krijgen, willen de beginselen van het rijkswegennet gehandhaafd blijven.

Dit bewijst wederom, dat Feuchtinger in verkeersproblemen denkt zonder hen te verbinden met de behoeften van een stad.

³⁾ *Beantwoording van het verslag van het afdelingsonderzoek betreffende het ontwerp uitbreidingsplan.* Gedrukte verzameling, 1924, no. 6804, 230 O.W., No. 174, 30 oktober 1924.

Voorts laat Feuchtinger de noordelijke delen van de beide grote ringen samenvallen in één parcours, dat de beide rijkswegen, die ten westen en ten oosten van de stad lopen, zal verbinden. Dit heeft o.a. tot gevolg, dat de differentiatie, die in het noordelijk deel groter moet zijn, en die in Berlage's plan aangegeven is, verdwijnt. In wezen voegt Feuchtinger aan het plan Berlage een derde ring toe in de vorm van de gedempte singels.

Dit voorstel is verkeerstechnisch ongewenst, want het maakt het centrum, ondanks het verder doorvoeren van een gecompliceerd eenrichtingverkeer, aantrekkelijker voor het verkeer. Het zal daardoor een volle bijenkorf worden, waar vele bijen *omheen* moeten blijven zoe-men, omdat er geen plaats meer *in* is, want het statische effect van het verkeer — het parkeerprobleem, — is in het nieuwe plan niet voldoende uitgewerkt.

De oorspronkelijke eerste rondweg van Berlage zou met de naar het centrum gerichte verbindingen voldoende zijn, want het door zijn lengte tragere circuit, waarop meer spreiding komt, zou een regelmatigere en minder dichte afvloeiing naar de binnenstad geven, waar parkeergebouwen de vervoermiddelen kunnen opvangen. Het door-gaande verkeer zal, als de doorbraken in de binnenstad zelf niet op de voorgenomen wijze uitgevoerd worden, de voorkeur geven aan de eerste rondweg.

Singeldemping

De voorgestelde singeldemping heeft de meest fervente tegenstand verwekt en waarlijk niet, omdat het verkeerstechnisch ongewenst is. De singels roepen bepaalde reminiscenties op, zij geven ontspanning, frisse lucht en verwekken laat-romantische esthetische gevoelens, die uit de tijd van hun aanleg afkomstig zijn. Al is de oorspronkelijke opzet hier en daar gemutileerd, het geheel is dermate karakteristiek 19e eeuws, dat men de vernieling van de bestaande toestand eens even onbegrijpelijk zal achten als het slopen van een door Le Notre ontworpen parkaanleg. Men moge beseffen, dat de zo lang verguisde 19e eeuw reeds bezig is zijn plaats in de cultuur- en kunstgeschiedenis in te nemen, nu men zich voor het grootste deel bevrijd heeft van zijn negatieve elementen. *De utrechtse singelaanleg is uniek en zal in de komende jaren een steeds grotere waardering ontmoeten.*

Eerder werd de biologische functie van water en vegetatie vermeld. Het is wellicht beter om, met Pierre Lavedan, van de physiologische noodzaak te spreken. Het water, mits goed geleid, reinigt zowel onder als boven zijn oppervlak, het voedt en schenkt verpozing. De plantengroei heeft eveneens een hygiënische werking: het chlorophyl reinigt de stedelijke atmosfeer, „die vervuild is door duizende ademhalingen, het stof van de straten, de uitlaatgassen van fabrieken en auto's” 4).

⁴⁾ Pierre Lavedan, *Histoire de l'Urbanisme*, III, *Epoque contemporaine*, 1952, pp. 415-417, 376-414. Over het verschijnsel stad geeft Pierre George in *La Ville, le fait urbain à travers le monde*, 1952, boeiende gegevens.

Met de demping van de utrechtse singels zouden dus verkeer, noch cultuur, noch gezondheid gebaat zijn. In de Verenigde Staten is men van deze „bulldozer approach” teruggekomen na er de meest trieste ervaringen mee opgedaan te hebben. De Amerikaanse architectuur-historicus Theodore M. Brown zegt, dat er nog steden zijn, die op deze wijze doorgaand zelfmoord plegen. Andere, hun fouten beseffend, zijn met moeite en kosten begonnen zich weer voor menselijke bewoning geschikt te maken. „We voelen het gemis aan ruimte, bomen en water pas als ze onherstelbaar verdwenen zijn, maar dan is het, helaas, te laat” ⁵⁾.

Stadsuitbreiding

Utrecht heeft zich na 1945 sterk uitgebreid en dit zal voorlopig zo doorgaan. Wij kunnen ons, na de gebrekkige uitleg van Oog in Al en Hoograven, waarin de gave eenheden van Rietveld wonderlijk aandoen, en na kennis genomen te hebben van wat ons op het Kanalen-eiland te wachten staat, over de stedenbouwkundige waarde van heden en toekomst niet opgewekt voelen. Het stemt zelfs droef, als men daarbij inziet, dat dit alles met de beste bedoelingen tot stand is gebracht.

Giedion zegt in zijn sinds 1941 tien malen herdrukte boek „Space, Time and Architecture”, dat we naar Londen moeten gaan om de stadsontwikkeling tussen 1800 en 1850 te leren kennen, naar Parijs voor die tussen de jaren 1850 en 1870 en naar Amsterdam voor de periode van na 1900 ⁶⁾. Een dergelijke, algemeen erkende waardering zal, als het in onze stad zo doorgaat, niet naar aanleiding van het hier gevoerde beleid ontstaan.

Het is opmerkelijk, dat de bestuurders van de gemeente Utrecht veertig jaren geleden een stedenbouwkundige raadpleegden en die van nu volstaan met een verkeersexpert. Zij zouden kunnen tegenwerpen, dat de oplossing van het verkeersprobleem in hun voornemen lag, maar dit is onverbrekkelijk verbonden met het wezen van de oude en de nieuwe stad.

Uitsluitend denkend in het vlak der redelijkheid mogen wij hun toeroepen: wees zo sterk om de zwakheid van het laatste plan te zien en wil beseffen, dat voor de juiste ontwikkeling van Utrecht meer nodig is dan uw goede wil en de beperkte mogelijkheden van Feuchtingers bureau. Wat Le Corbusier, Walter Gropius, Rietveld, Dudok en Oud tot stand brachten, kan hier verder ontwikkeld worden.

Gropius, die welhaast een halve eeuw in Europa en de Verenigde Staten als een der meest inventieve architecten gewerkt heeft, zegt: „Bouwkunst heeft een overtuigende leiding nodig, die zich zo nodig zelfs tegen de bouwheer keert. Over de belangen van de architectuur kan niet door opdrachtgevers en Gallup Polls beslist worden, wier

⁵⁾ Theodore M. Brown, *Thoughts on Utrecht*, „Tussen de Rails, Maandblad voor de Nederlandse Spoorwegen”, VII, 11, pp. 75-76.

⁶⁾ Sigfried Giedion, *Space, Time and Architecture*, 1952⁹, 581.

oordelen meestal aanprijzen, wat een ieder toch reeds weet" 7). Hoewel hij hier een noodzakelijke constante voor waarlijke creativiteit onder woorden brengt, is dit het andere uiterste, dat door de beheerders van een gemeenschap met veel behoedzaamheid gehanteerd dient te worden. Het bestuur van de gemeente Utrecht zou zich, voortreffelijk voorgelicht, tussen beide polen dienen te bewegen.

Het uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer is bijna veertig jaren oud. Er hebben zich inmiddels grote veranderingen voorgedaan en naar vele in 1920 en 1924 gedane voorstellen kunnen wij niet meer terugkeren. Toch kunnen wij bij hen nog te rade gaan, want vooral Berlage heeft indertijd meer voor het organisme Stad gedaan dan de eenzijdige utrechtse voorstellen van 1958 ooit kunnen doen.

Er zijn nog geen onherstelbare daden verricht. Laat ons hopen, dat B. en W. uiteindelijk een uiterst bekwame stedenbouwkundige tot adviseur benoemen, zodat op hen van toepassing wordt, wat in het bovenlicht van het door Berlage ontworpen raadhuis van Usquert in heldere letters gebrandschilderd is:

CAVEANT CONSULES.

P. SINGELENBERG

7) Walter Gropius, *Architektur*, 1956, p. 79 (duitse uitgave van Scope of total Architecture, 1955).

HET PLAN-ZOCHER

„Door de steeds groeiende behoefte aan woningen, tengevolge van de bevolkingsaanwas van de geringe klasse" zoals de hoofdaanleiding in de raadsnotulen luidt, werd op 3 augustus 1827 door B. en W. van Utrecht een commissie „tot uitbreiding en verfraaiing der stad" in het leven geroepen.

Sinds 1813 was de bevolking met 7.000 zielen toegenomen waardoor de prijzen der eenvoudige huizen bovenmatig gestegen waren. Men wenste verder „betere en gezonde" woonhuizen te bouwen.

Wegens deze feiten achtte de raad het tijdstip gekomen „om van de zucht tot bouwen en verfraaien der stad gebruik te maken." Bouwen tekendeskundigen, ambtenaren, dit alles werd de commissie ter beschikking gesteld. Zitting in de commissie kregen leden van de raad onder voorzitterschap van baron Van Heeckeren, wethouder. De commissie omschreef zichzelf aardig op de volgende wijze: „Het was een zondagmiddag-gezelschap, de vergaderingen waren ook eigenlijk meer vriendelijke bijeenkomsten ter voorbereiding van besluiten, die door de raad genomen moesten worden". Hiermede vangen haar notulen aan. Het is de rustige 19e eeuw welke hier spreekt.

De commissie zag als haar eerste taak de plannen uit vorige tijden te onderzoeken en de mogelijkheden te toetsen aan de hedendaagse omstandigheden waarbij haar oog direct op het plan-Moreelse viel.

Het uitbreidingsplan van de schilder-architect Moreelse van 1664, dat aan de westelijke en noordelijke zijde der stad geprojecteerd was, werd spoedig als te kostbaar „voor deze tijd” en te uitgebreid van de hand gewezen; men stelde voor een gedeelte van dit plan binnen engere grenzen als uitbreiding uit te voeren. Op de eindeloze plannen en overwegingen, die de commissie betreffende deze uitbreiding betrof, kunnen we hier niet ingaan. Verder had de commissie vooral te letten op een goede verbinding van de stad met het toen nieuwe Noordhollandskanaal (Merwedekanaal) voor de scheepvaart de belangrijkste aansluiting gevend op de grote rivieren.

Op de vergadering van 2 juni 1828 kwam de raad, dank zij advies van de commissie, tot het inzicht, dat de slooping van de ringmuur om de stad geheel of gedeeltelijk moest plaatsvinden. Men besloot hiervoor de koninklijke goedkeuring te vragen, alsmede een premie van f 1200,— uit loven aan diegene, die het eenvoudigst en doelmatigst plan volgens de gestelde uitbreidingsgrens zou maken. In het oog diende te worden gehouden, dat de oude stad in het genot der voordelen bleef, die uit een vermeerdering van handel en nijverheid zouden voortspruiten. Men zou haar moeten beschouwen als de „voedster van de nieuwe aanleg” zo besloot de raad. Tegelijk werden ook denkbeelden ter verbetering van de oude stad naar voren gebracht, speciaal beraadde men zich over verbreding van straten en een communicatie van Catharijne- tot Wittevrouwenbrug door verbreding der Viesteeg.

Premie voor Zocher

Op 23 november 1829 kwam het grote plan van J. D. Zocher ter tafel. B. en W. stelden de raad voor zich met het advies van de commissie te verenigen en aan Zocher de premie van f 1200,— toe te kennen, alsmede „het genoegen van de raad te betuigen zowel voor de doelmatigheid van het ontwerp als voor de fraaie uitvoering van de teekening, welke als een blijvend gedenkteken van architectskunde en goeden smaak ten stadhuize zal bewaard worden.” Aan Z.M. de koning werd toestemming tot onteigening verzocht voor gebouwen e.d., welke de plannen belemmerden.

B. en W. meenden verder: „Daar handel en nijverheid zich meer en meer ontwikkelen en nieuwe bronnen van voorspoed geopend worden, moet men zich voor karigheid wachten, daar uitgaven, daartoe besteed, in dubbele mate op het algemeen welzijn der ingezetenen terugslaan, daarom moet de stad medewerkers tot vergemakkelijking van den aanbouw van particulieren, zowel wat betreft huizen, magazijnen en losplaatsen. Ook de minvermogende classe zal gesteund en begunstigd worden, en onder dit alles het aangename met het nuttige verenigende, zal men de wandelingen uitbreiden en bevalliger maken, waardoor deze stad zoowel meerdere gezoede ingezetenen tot zich zal

trekken, als zij door vermeerderd vertier aan de werkzame classe ruimere middelen van bestaan zal opleveren”.

Bezien we de boven zo geroemde kaart, welke thans ten archieve berust, dan is hierop, behalve in het midden de plattegrond der stad, als een rand om de plattegrond de opstand van de nieuw aan te leggen „cingels, plantsoenen en aangename wandelingen” afgeschilderd, afgewisseld door streng klassieke gebouwen en villa's. Vooral dacht men zich de plantsoenen aan te leggen tussen Wittevrouwenbrug-Lepelenburg-Maliebrug-Sterrenwacht-Tolsteegbrug tot de Willemsbrug. Het valt te begrijpen, dat de raad met dit zonnige ontwerp voor ogen in zijn schik was en de naar de geldswaarde van die tijd gerekend hoge premie uitkeerde aan Zocher.

Wie was Zocher?

Deze J. D. Zocher, 1791—1870, was in de 19e eeuw behalve architect, de gevierde aanlegger voor parken in de landschapsstijl, de mode welke uit Engeland was komen overwaaien. Als zoon van de gelijknamige landschaps-architect doorliep hij bij zijn vader een goede leerschool, terwijl hij zijn gezichtskring nog aanzienlijk verwijdde door als pensionnair van koning Louis Napoleon aan de Ecole des Beaux Arts te studeren, met als besluit een reis naar Italië.

Na de dood van zijn vader voltooide Zocher het door dezen aangevangen park Soestdijk, terwijl bij ontelbare buitens in Kennemerland (waar hij in Haarlem zijn woonplaats had), in de utrechtse heuvelrug en in de omstreken van Arnhem opnieuw aanlegde. Deze streken waren, in tegenstelling met de Vecht, nu wegens hun aangename landelijkheid en heuvelig terrein buitengewoon in trek geraakt. Maar ook elders, behalve in Friesland en in mindere mate bezuiden de rivieren, vormen buitenplaatsen een uitzondering wier aanleg niet door de firma Zocher is verzorgd, waarvan soms vele leden van een generatie zich tussen de jaren 1790—1915 aan de landschappelijke aanleg wijdden. Bij de ontmanteling en uitbreiding der steden werden zij gaarne te hulp geroepen; men denke slechts aan Haarlem, Amersfoort etc.

Het werk begonnen

In Utrecht kwam het er thans op aan dit bekroonde plan te verwirkelijken. Langzaam werd het uitgevoerd. Op 20 december 1829 besprak de commissie met Zocher het plan voor Zonnenburg-Wittevrouwenpoort. Na enig loven en bieden gaf men aan Zocher de opdracht voor f 21.000,—. Hierin was zowel de aanleg als het te leveren hout en struikgewas begrepen. Zocher beloofde deze winter met het werk aan te vangen; gevorderde heesters zouden gebruikt worden om snel een aangenaam effect te bereiken. Behoudens enige hoogten ging de wal tegen de grond. Men hoopte door een aanplant van verschillende soorten boomgewas fraaie schakeringen te verkrijgen.

Op deze wijze werden jaar na jaar delen van de wal in de thans

bestaande plantsoenen gewijzigd. In 1831 nam men het Lucas Bolwerk onder handen. In december 1832 behandelde de commissie het bestek voor de wandelpartijen tussen wal en Nieuwe Gracht bij St. Servaas. In 1833 werd een maatschappij opgericht voor het bouwen van huizen langs de stadsgracht oostwaarts van de Weerdpoort; hier gingen jaren overheen. Zocher tekende de vele plannen; in 1835 kwam de wal van de bolwerken Manenburg en Zonnenburg, ± 1840 het bolwerk Sterrenburg.

Op de wal tussen Mariaplaats en Lange Smeesteg werden in 1843 door Zocher een rij streng klassieke villa's geprojecteerd, welk plan zich op de tekening (coll. archief) aantrekkelijk voordoet. Voor het bolwerk Lepenburg bestaan van de jaren 1859/60 een serie ontwerpen voor parkaanleg met villabouw. Hiervoor leverde S. A. van Lunteren, de utrechtse architect en aanlegger van buitenplaatsen ook enige ontwerpen. Door de ligging van Lepenburg ten opzichte van de Maliebaan, lag het voor de hand hier de mogelijkheid te bezien een nieuwe toegang tot de stad te maken door demping van de gracht; verschillende ideeën desbetreffende komen in de tekeningen naar voren. Voorzichtig is men dertig jaar voortgegaan en al week men in praktijk wel van Zochers grote kaart af — deze was ook alleen om de grote lijn aan te geven — toch heeft men op deze wijze de wallen in prachtige „wandelingen” herschapen, die als een groene band de oude stad omsluiten.

Een groot gevaar dreigde in 1870. Nog maar nauwelijks waren de plantsoenen met veel geld en moeite voltooid, of het bestuur der Oosterspoorweg besloot een concessie aan te vragen voor de aanleg van een spoorbaan aan de oostzijde der stad dwars door de singels. Het lag in de bedoeling de singelgrachten tussen gasfabriek-Wittevrouwen-Maliebrug en verder in zuidelijke richting te dempen. Men meende het verkeer per trein oostwaarts hiermede te dienen. Hiertegen stak een storm van verontwaardiging op. De „verzorgers der hoogeschool”, de Kamer van Koophandel en andere instellingen protesteerden.

De gemeenteraad richtte zich met een betoog tot de minister van binnenlandse zaken en wist te bewerken, dat de aan te leggen spoorbaan op enige afstand meer oostwaarts zou worden aangelegd, waardoor de singels onaangetast bleven.

H. W. M. VAN DER WYCK

NIEUWE PUBLICATIES

Sune Schéle. Drottninggravarna in Uppsala domkyrka. In: Konst-historisk Tidskrift 1958, blz. 83-108. Met ill.

Opstel over de grafmonumenten in de kathedraal van Uppsala van de resp. in 1536 en 1551 overleden eerste en tweede echtgenote van Gustaaf Wasa. Een analyse van de stijl van deze tomben brengt de ene definitief in de sfeer van

de utrechtse beeldhouwer Colijn de Nole en zijn school. Het is bekend, dat er c. 1550 nederlandse steenhouwers in Zweden werkzaam waren. Ook de prenten van Cornelis Bos brengt schr. met de decoratieve bestanddelen van een der graftomben in nauw verband.

Benedictiones episcopales e libro pontificali ecclesiae sancti Johannis Ultraiectensis, edid. W. Jappe Alberts et C. A. Bouman. Fontes minores medii aevi VII. Groningen 1958. XVIII + 46 blz.

De benaming van een beroemd 15de-eeuws handschrift in de Universiteitsbibliotheek, het z.g. Pontificale van St. Marie zal veranderd moeten worden in Pontificale van St. Jan.... tenminste wanneer dr. W. J. Alberts een passage in het benedictie-formulier van het feest van Kerkwijding juist verstaan heeft (...intercedente beato Johanne apostolo et evangelisto vel patrono huius ecclesiae...). Het Pontificale — zo concludeert hij uit deze woorden — zou samengesteld zijn „non pas pour l'église de Sainte Marie, mais pour une autre des cinq églises collégiales de la ville, celle de Saint-Jean l'Évangéliste”. De kapittelkerk hier bedoeld was echter niet toegewijd aan de Evangelist St. Jan, maar aan St. Jan de Doper. Oorkonden en zegels die dit bewijzen zijn er bij de vleet. Ik zou dan ook de geciteerde passage willen vertalen met: „door tussenkomst van de heilige apostel en evangelist Johannes of wie ook de patroon van deze kerk wezen mag”. De naam van de apostel is naar mijn mening slechts als willekeurige naam genoemd, door een andere te vervangen naar gelang bedoelde benedictio in een andere kerk gebruikt wordt. Voorlopig blijf ik het Pontificale toch maar als behorend tot de liturgische boekenschat van de kapittelkerk van St. Marie beschouwen, al berust die toewijzing, meen ik, alleen maar op een aantekening van later hand op fol. 134 a van het handschrift.

Ook moet ik tegenspreken, dat nog niemand het ontbreken in het handschrift van een aantal bladzijden opgemerkt zou hebben. Byvanck heeft ze al stuk voor stuk aangewezen in het Oudheidkundig Jaarboek van 1921, blz. 224.

Het grootste deel van het hier aangekondigd boekje bestaat uit de tekst van de, in het Pontificale (blz. 113-134) voorkomende benedictie-formulieren, door de bisschop op bepaalde dagen tijdens de mis over de aanwezigen uit te spreken. Een instructieve beschouwing van dr. C. A. Bouman gaat er aan vooraf. Voor de liturgie-geschiedenis zijn deze teksten niet van belang ontbloot. De onmiddellijke bron van de utrechtse benedictiones is blijkbaar het pontificale samengesteld door de beroemde franse liturgist Durandus geweest.

A. J. Maris. Het diploma van keizer Frederik III van 3 oktober 1473 voor den bisschop van Utrecht en de berechting van quaestiones feodi. In: Versl. en Meded. der Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht XI, 1958 nr. 3, blz. 503-505.

Bij genoemd diploma machtigde de keizer de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië en zijn opvolgers om met zijn Raad als college van appèl op te treden. Tegelijk houdt de oorkonde een nieuwe regeling in omtrent de wijze van behandeling van een bepaald soort leenrechtelijke geschillen, n.l. quaestiones feodi.

E. H. ter Kuile. De kerken van bisschop Bernold. In: Bulletin van de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond, 6e serie, jaarg. 12, afl. 2, blz. 146-163. Met foto's en tekeningen.

Samenvattende kunsthistorische beschouwing over bisschop Bernolds stichtingen: drie romaanse kerken in de stad Utrecht, die van St. Pieter, St. Jan en St. Paulus en de St. Lebuïnuskerk te Deventer. Ook de St. Maartenskerk te Emmerik (vroeger onder het utrechtse bisdom ressorterende) wordt in het betoog betrokken. Wegens sterke architectonische verwantschap met de

utrechtse kerken acht prof. ter Kuile zich gerechtigd ook de koorpartij van de kerk te Emmerik aan de bouwbedrijvigheid van bisschop Bernold toe te schrijven. Het artikel zet ook bijeen wat over de bisschop zelf met zekerheid bekend is.

D. Philips. De reis van Evert van Schayck door Overijsel. In: Drie-maandelijksche Bladen, tijdschrift voor taal en volkswezen in het oosten van Nederland. X, 1958, nr. 3, blz. 92-95.

Lijst van de goederen, die het kapittel van de H. Drievuldigheid van Ter Horst bij Rhenen in 1559 in Overijsel (Dalfsen) bezat.

v. C.

KLEINE MEDEDELINGEN

BRIEVENARCHIEF PROF. DR. P. HARTING

Prof. dr. P. Harting, hoogleraar zooölogie te Utrecht van 1843 tot 1882, heeft o.m. een autobiografie en ruim tweeduizend aan hem gerichte brieven nagelaten. De familie Harting heeft deze bescheiden aan het Utrechts Universiteitsmuseum in bruikleen gegeven, met de toezegging, dat eruit gepubliceerd mocht worden, wat nodig geacht werd.

Bovengenoemd briefvenarchief is geheel doorgelezen door dr. G. ten Doesschate, die tevens zo vriendelijk geweest is van elke brief een korte samenvatting te geven. Daar de correspondentie eenzijdig is (bijna geen antwoorden van Harting zijn bewaard gebleven) en bovendien over wel zeer uiteenlopende onderwerpen handelt, blijkt het niet mogelijk deze verzameling brieven tot een publicatie te verwerken. Wel zullen een aantal brieven afgedrukt worden bij de autobiografie, waarvan de uitgave in bewerking is. Ook is er een volledige beschrijving van de Nisero-kwestie, welke eveneens bij de autobiografie afgedrukt zal worden. De correspondentie handelt in hoofdzaak over wetenschappelijke onderwerpen, maar verder ook over de boerenoorlog, drankbestrijding e.d.

Daar er toch vele brieven bij zijn, die voor anderen van veel belang kunnen zijn, heeft het Universiteitsmuseum een lijst der briefschrijvers opgesteld benevens het aantal brieven, dat er van elk van hen in het archief is. Deze lijst is ter inzage. Mocht iemand nadere inlichtingen over enkele der brieven op prijs stellen, dan zal het Universiteitsmuseum gaarne de uittreksels respectievelijk fotocopieën van deze brieven toezenden.

Dr. J. G. VAN CITTERT-EYMERS,
directrice Utrechts Universiteitsmuseum.

HET ALBUM VAN TER AA

Bij de zomerexcursie der vereniging Oud-Utrecht naar Kockengen en Ter Aa in 1957 werd ook een bezoek gebracht aan de toen kortelings gerestaureerde nederlands hervormde kerk in laatstgenoemde plaats. In het novembern timer van ons maandblad (1957, blz. 118) heeft de voorzitter ir. J. D. M. Bardet een aankondiging geschreven voor het door de heer R. J. Zoethout geschreven en fraai uitgevoerde gedenkboek, dat de kerkvoogdij bij de voltooiing dier restauratie heeft uitgegeven. Behalve reproducties van de tekeningen uit het Koninklijk Huisarchief, waarop ir. Bardet de aandacht heeft gevestigd, bevat het werk er ook van afbeeldingen uit de Topografische Atlas dezer provincie in het Rijksarchief en verder beschrijvingen van de kwartierwapens in de vensters van het choor.

De restauratie, die aan dit aardige dorpskerkje zijn oude luister hergaf, heeft zware lasten gelegd op de kerkvoogdij. De opbrengst van het gedenkboek is bestemd om die lasten te helpen verlichten. Zij, die daarin willen meedragen en tevens in het bezit komen van het alleszins bezienswaardige album, kunnen zich de franco toezending verzekeren door f 19,75 over te schrijven op postrekening no. 622665 ten name van de kerkvoogdij der nederlands hervormde gemeente, Ter Aa, post: Nieuwersluis (U.).

vdV.

NOGMAALS: VANWAAR DE NAAM „BAARN”?

In Oud-Utrecht 32e jaargang no. 4 (april 1959), maakt J. K. van Loon bezwaar tegen de verklaring van BAARN = bron, zoals deze gegeven wordt door dr. J. de Vries in het „Etymologisch Woordenboek” (Aula-Bibliotheek). Hij „gevoelt” meer voor de verklaring in 1860 gegeven door jhr. J. J. de Geer van Oudegein: „misschien afgeleid van het angelsaksische BAERO = heilig bosch”.

De feiten zijn aldus:

1. Geen enkel wetenschappelijk onderzoeker is naar mijn weten jhr. De Geer gevolgd in zijn verklaring, die hijzelf ook heel voorzichtig inleidde met *misschien*.
2. De verklaring van J. de Vries, Baarn = borne, bron, met de toelichting: te verklaren uit de nabijheid van de Eem, houdt nog niet in, dat deze bron een van de beekjes heeft gevormd, waaruit de Eem ontstond.
3. Het „Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal” van Franck-Van Wijk-Van Haeringen geeft behalve de betekenis „bron” ook „waterput” en leidt het woord „bron” terug tot stammen, waaruit de o van bron, borne en de aa van Baarn te verklaren zijn als van gelijke oorsprong.
4. De „Historische Grammatica van het Nederlands” door dr. M. Schönfeld ten slotte heeft in de eerste plaats aandacht voor de klankverspringing in borne/bron, maar geeft als voorbeelden, waarbij de r achter de vokaal staat: Baarn en Barneveld, waaruit volgt, dat deze geleerde, een van de beste kenners van onze toponymie, deze namen in verband brengt met „bron”.

We kunnen dus vaststellen, dat er geen volstrekt afdoende verklaring bestaat betreffende de etymologie van „Baarn”, maar dat de toch al zo voorzichtige veronderstelling van jhr. De Geer in zo verre weersproken wordt, dat alle moderne onderzoekingen wijzen in de richting van: Baarn = bron.

Mijn bewaar tegen het stukje van de heer Van Loon is, dat hij te veel werkt met veronderstellingen en persoonlijke gevoelens, waardoor vooral in de 19de eeuw op dit gebied wel romantische, maar geen wetenschappelijke resultaten zijn bereikt.

W. VAN BEUSEKOM

DE NAAM DONDERS

In de onlangs verschenen biografie van professor Donders kon de schrijver niet tot een naamsverklaring komen. Nu vindt men o.a. op de Veluwe, waar twee of meer watermolens op één beek staan, de namen „de Bovenste Molen” en „de Onderste Molen”, en als de laatste naam ook in Brabant is te vinden, zou dat m.i. een reden zijn om de naam Donders als een sterk verkorte huisnaam op te vatten.

M. R.

ARTIKELN OVER KASTELEN

Het weekblad Cobouw gaat nog steeds voort met publicaties over nederlandse kastelen. Voor wat de provincie Utrecht betreft, zijn in de laatste maanden behandeld de kastelen Sandenburg (in het nummer van 18 oktober j.l.), Zuylenburg (12 december), Duurstede (20 februari), Montfoort (27 februari), Den Ham (20 maart), Linschoten (27 maart) en IJsselstein (3 april). Elk van deze artikelen is van foto's en tekeningen voorzien. Wij achten deze beschouwingen van bijzondere betekenis.

Aan Cobouw ontlenen we bijgaande tekening betreffende slingerende tuimuren. Behalve in Zuilen komt een dergelijke muur voor in de moestuin van het huis Sparrendaal te Dribergen en buiten de provincie o.a. op een buitenplaats te 's Graveland. Het nuttige is hier met het aangename verenigd, daar de golvende lijn niet alleen de concentratie van zomerwarmte mogelijk maakt, maar ook een levendig accent geeft. The Manchester Guardian wees onlangs bij een kasteelbeschrijving op een slingerende tuinmuur, die, hoewel éénsteens, al vierhonderd jaar overeind stond en nog in goede conditie was. Een rechte muur van zulk een geringe dikte houdt het zo lang niet uit!

SLINGERENDE TUIMUREN -
 ROND DE OUDE MOES- EN FRUITTUIN
 VAN HET KASTEEL ZUILEN BIJ HET
 DORPJE **ZUILEN** AAN DE VECHT
 LIGT EEN TUINMUUR, DIE IN PLATTE-
 GROND EEN SLINGERENDE LIJN BESCHRIJFT.
 ZE IS AL EEUWEN OUD EN WERD IN
 DEZE VORM AANGELEGD OM IN DE
 BESCHUTTING VAN DE BOCHTEN
 PERZIKEN, AGRIKOZEN EN ZELFS
 VIOGEN TE KUNNEN KWEEKEN. DE MUUR BIEDT DOOR DEZE BIJ-
 ZONDERE VORM STEUN AAN ZICHZELF EN HOEFT NIET IN VELE
 STEENDRIKTE OF MET STEUNBEREN TE
 WORDEN OPGETROKKEN.

OOK HET NU
 VERVALLEN
BEEKKESTEIN
IN
VELSEN
 HEEFT EEN
 MOESTUIN
 DIE AAN
 BEIDE ZIJDEN
 DOOR EEN
 SLANGENMUUR
 IS INGESLOTEN.
 ZELFS AMERIKAANSE
 18DE EEUWSE BUITEN-
 PLAATSEN BEZITZEN
 ZO 'N SLANGENMUUR.

